

# ლიდერობის როლური დიფერენციაცია და ემოციური ინტელექტი

## რეზიუმე

სტატიაში საუბარია, ლიდერობის ორი ფუნდამენტური როლის - ინსტრუმენტული და ექსპრესიული ლიდერის ემოციური ინტელექტის შესახებ. ცნობილია, რომ ლიდერობის პროცესის გაგების საქმეში, მნიშვნელოვანია ემოციური ინტელექტი. შესაბამისად კვლევის მიზანს წარმოადგენდა გარკვევა იმისა, ახდენს თუ არა გავლენას ემოციური ინტელექტი ინსტრუმენტულ (საქმიან) და ექსპრესიულ (ემოციურ) ლიდერობაზე.

კვლევა ჩატარდა თბილისის სამ უმაღლეს სასწავლებელში. სულ გამოიკითხა 572 სტუდენტი. ლიდერობის გამოსავლენად გამოყენებულ იქნა მორენოს სოციომეტრიული მეთოდი, ხოლო ემოციური ინტელექტის შესასწავლად ჩატარდა ჩვენს მიერ ქართულ პოპულაციაზე აპრობირებული ს. ბელიაევის ემოციური ინტელექტის საკვლევი ტესტი.

მიღებული მონაცემების ემპირიული ანალიზის შედეგად გაირკვა, რომ სტუდენტურ ჯგუფებში ადგილი აქვს ლიდერობის როლურ დიფერენციაციას, ანუ ჯგუფში ინსტრუმენტული და ექსპრესიული ლიდერის როლებს სხვადასხვა პიროვნებები ასრულებენ. ასევე გაირკვა, რომ ექსპრესიული ლიდერის ემოციური ინტელექტი უფრო მაღალია, ვიდრე ინსტრუმენტული ლიდერისა. ხოლო ჯგუფური საქმიანობის ინსტრუმენტულ და ექსპრესიულ სფეროში აუტსაიდერის ემოციური ინტელექტი ყველაზე დაბალია.

**საკვანძო სიტყვები:** ლიდერობის პრობლემა; ემოციური ინტელექტი; ინსტრუმენტული და ექსპრესიული ლიდერი.

## LEADERSHIP ROLE DIFFERENTIATION AND EMOTIONAL INTELLIGENCE

**Tamar Adeishvili**

Assistant to Sokhumi State University

## RESUME

The article deals with the two fundamental roles of leadership – emotional intellect of the instrumental and expressive leaders. It's known that in understanding of the process of leadership, emotional intelligence plays an important role. Accordingly, the purpose of the study was to determine whether the emotional intellect affects the instrumental (business) and expressive (emotional) leadership or not.

The survey took place in the three highest educational institutions of Tbilisi. 572 students were interviewed in total. Moreno's socio-metric method was used to reveal the leadership. In order to study the emotional intelligence, we have used S.Belyaev's emotional intelligence test, which had been testified on Georgian population.

As a result of the empirical analysis of the received



**თამარ ადეიშვილი**

ფსიქოლოგიის დოქტორი,  
სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ასისტენტი

data, it became clear that the role differentiation of leadership takes place in student groups, this means that the roles of instrumental and expressive leaders in the group are performed by different individuals. It was also revealed that the expressive leader has higher level of emotional intelligence than the instrumental leader, but in the instrumental and expressive field of group-work, the emotional intelligence of the outsider is the lowest.

**Keywords:** leadership problem; Emotional intelligence; Instrumental and expressive leader.

\* \* \* \*

მცირე სოციალური ჯგუფების შესწავლის დროს დგება მთელი რიგი სოციალურ-ფსიქოლოგიური საკითხები, სადაც ცენტრალური ადგილი ლიდერის პრობლემას უკავია. ლიდერობა, როგორც ჯგუფური მოქმედების მთავარი ფაქტორი, უაღრესად მნიშვნელოვანი მოვლენაა. ლიდერობის პრობლემა შეისწავლება ისეთ ასპექტებში, როგორიცაა ლიდერის როლი მცირე ჯგუფების აღმოცენებასა და ფუნქციონებაში, ჯგუფის წევრთა მოქმედების კოორდინაციები, ლიდერის დამოკიდებულება ჯგუფის მიზნებსა და ამოცანებზე, მისი გავლენა ჯგუფის წევრთა შორის თვითდამკვიდრებასა და პრესტიჟის მოპოვებაზე და სხვა.

ლიდერობა ფართე გაგებით, განხილულია, როგორც „დასახულ მიზანთა მიღწევის მიმართულებით ცალკეულ პირებზე ან ჯგუფზე ზემოქმედების პროცესი“ [1; გვ. 156]. ლიდერმა იცის, სად „მიდის“ გუნდი ან ჯგუფი (იცის მისი მიზნები), ის მიმართულებას აძლევს მას და უზრუნველყოფს რესურსებით იმისათვის, რომ მან ამ მიზნებს მიაღწიოს.

ფსიქოლოგიურ ლიტერატურაში საუბარია ლიდერობის ორი ფუნდამენტური როლის შესახებ (რ. ბეილზი, ფ. სლეიტორი): **ინსტრუმენტული**, საქმიანი ლიდერის როლი და **ექსპრესიული**, სოციალ-ემოციური ლიდერის როლი, ხოლო მათმა არსებობის ფაქტმა მიიღო **ლიდერობის როლური დიფერენციაციის** ფენომენის სახელწოდება. ეს როლები დაკავშირებულია ჯგუფური ფუნქციონირების სხვადასხვა ასპექტებთან: ინსტრუმენტული ლიდერის როლი გულისხმობს მოქმედებას, რომელიც უპირატესად მიმართული არის ჯგუფის წინაშე მდგარი ამოცანის გადასაჭრელად, ხოლო ემოციური ლიდერის როლი გულისხმობს მოქმედებას, რომელიც ეხება ჯგუფის შინაგანი ინტეგრაციის სფეროს [2. გვ., 300-310; 3. გვ., 28-37].

თანამედროვე ეტაპზე გლობალურ ცვლილებებთან დაკავშირებით სწრაფად გაიზარდა მოთხოვნილება ლიდერობაზე, როგორც პიროვნების იმ უნარზე, რომელსაც შესწევს ძალა გააერთიანოს ადამიანები დასახული მიზნის მისაღწევად. სულ უფრო და უფრო აქტუალური ხდება ისეთი ლიდერული უნარების დასწავლა, როგორიცაა დამოუკიდებლობა, ინიციატივობა, ადაპტურობა და მიღწევის მოტივაცია. ინტენსიურად შეისწავლება ხელმძღვანელის „ლიდერული თვისებები“, როგორც ჯგუფური და ინდივიდუალური ფაქტორების გამაერთიანებელი კომპლექსური სოციალურ-ფსიქოლოგიური ფენომენი, რომლებიც ერთობლიობაში უზრუნველყოფს ერთობლივი მიზნების წარმატებით მიღწევას. ნათელია, რომ ჯგუფის მოქმედების ეფექტურობა გაუმჯობესდება, თუ ხელმძღვანელი დაჯილდოებულია ლიდერული თვისებებით.

ლიდერობის პროცესზე პიროვნული თვისებების გავლენას კარგად აღწერს **ემოციური ინტელექტის** ცნება. ეს ფენომენი მკვლევართა ყურადღების ცენტრში 1990-იან წლებში მოექცა და თანამედროვე ფსიქოლოგიაში საკმაოდ აქტუალური თემაა. როგორც სახელწოდება მიგვანიშნებს, ემოციური ინტელექტი დაკავშირებულია ჩვენს ემოციებთან (აფექტური განზომილება), აზროვნებასთან (კოგნიტური განზომილება) და მათ ურთიერთქმედებასთან. მაშინ, როცა აკადემიური ინტელექტი გულისხმობს ჩვენს შესაძლებლობას – ავითვისოთ გარკვეული ცოდნა და ინფორმაცია და გამოვიყენოთ ის ცხოვრებისეული ამოცანების გადასაჭრელად, ემოციური ინტელექტი გულისხმობს ემოციების წვდომას, მათ გააზრებას და ამ ცოდნის ცხოვრებაში გამოყენებას. უფრო ზუსტად, ემოციური ინტელექტი შეიძლება განისაზღვროს როგორც ადამიანის უნარი, აღიქვას და გამოხატოს ემოციები, გამოიყენოს ემოციები აზროვნების გამარტივებისთვის, შეიმეცნოს და იმსჯელოს ემოციების დახმარებით და ეფექტურად მართოს ისინი.

ლიდერობის პროცესის გაგების საქმეში, ემოციური ინტელექტი, მნიშვნელოვან ცნებად რჩება. ადამიანები, რომლებიც უფრო მგძნობიარენი არიან საკუთარი ემოციების მიმართ და იმაზე, თუ როგორ ახდენს მათი ეს ემოციების სხვებზე გავლენას, უფრო ეფექტური ლიდერების როლში გვევლინებიან. ბოლოს შეიძლება ითქვას, რომ რაც უფრო მეტი კვლევა ჩატარდება ლიდერობისა და ემოციური ინტელექტის შესახებ, მით უფრო ნათელი გახდება მათ შორის არსებული კავშირები.

აქედან გამომდინარე, ჩამოყალიბდა კვლევის **ჰიპოთეზა**: ინსტრუმენტული და ექსპრესიული ლიდერის ემოციური ინტელექტი განსხვავდება როგორც ერთმანეთისაგან, ასევე აუტსაიდერისა და რიგითი წევრის ემოციური ინტელექტისაგან.

**კერძო ჰიპოთეზებმა** მიიღო შემდეგი სახე:

1. სტუდენტურ ჯგუფებში შეინიშნება ლიდერობის როლური დიფერენციაცია, ანუ ინსტრუმენტული და ექსპრესიული ლიდერის როლს სხვადასხვა პირი ასრულებს.

2. როგორც ინსტრუმენტული, ისე ექსპრესიული ლიდერის ემოციური ინტელექტი განსხვავდება აუტსაიდერისა და რიგითი წევრის პროფილისაგან.

3. ემოციურ ლიდერს აქვს უფრო მაღალი ემოციური ინტელექტი, ვიდრე საქმიანს.

4. აუტსაიდერს აქვს ყველაზე დაბალი ემოციური ინტელექტი.

შესაბამისად, კვლევის ძირითადი **მიზანია** ამ ჰიპოთეზის ემპირიული შემოწმება. სტუდენტურ ჯგუფებში ინსტრუმენტული და ექსპრესიული ლიდერების გამოვლენა, ინსტრუმენტული (საქმიანი) და ექსპრესიული (საურთიერთობო ანუ სოციალ-ემოციური) ლიდერის ემოციური ინტელექტის შესწავლა და სახელდობრ, გარკვევა იმისა, ახდენს თუ არა იგი გავლენას ინსტრუმენტულ (საქმიან) თუ ექსპრესიულ (ემოციურ) ლიდერობაზე.

კვლევა ჩატარდა – თბილისის სამ უმაღლეს სასწავლო დაწესებულებაში. სულ ძირითადი კვლევის პროცესში 572 სტუდენტი გამოიკითხა.

გამოყენებულ იქნა:

**სოციომეტრული მეთოდი** [4] და **ემოციური ინტელექტის შემსწავლელი ტესტი** [5], რომელიც შედგება 50 კითხვარისაგან, მოიცავს სიცრუის სკალას, პიროვნული და კომუნიკაციური ემოციური ინტელექტის სკალებს და ემოციური ინტელექტის ზოგად დონეს.

### კვლევის შედეგების ანალიზი

**ლიდერობის როლური დიფერენციაცია.** პირველი კერძო ჰიპოთეზის შესამოწმებლად, ჩატარებული კვლევების შედეგები წარმოდგენილია პირველ ცხრილში.

როგორც 1-ლი ცხრილიდან ჩანს, ემპირიული კვლევების საფუძველზე გაირკვა, რომ ლიდერობის როლურ დიფერენციაციას ადგილი ჰქონდა 92%-ის შემთხვევაში, ანუ ინსტრუმენტული და ექსპრესიული ლიდერის როლები 92%-ის შემთხვევაში სხვადასხვა პირთა მიერ რეალიზდებოდა, მხოლოდ 8%-ის შემთხვევაში საქმე გვექონდა აშკარად გამოხატულ ლიდერთან, ანუ ორივე განზომილების მიხედვით (საქმიანი და საურთიერთობო) ლიდერის როლში გამოვიდა ერთი და იგივე პიროვნება. შესაბამისად პირველმა ჰიპოთეზამ იმის შესახებ, რომ სტუდენტურ ჯგუფებში ინსტრუმენტული და ექსპრესიული ლიდერის როლს სხვადასხვა პირი ასრულებს, დაადასტურა.

ჯგუფის წევრთა 39%-მა განახორციელა რიგითი წევრის როლი ჯგუფური საქმი-ანობის ორივე სფეროში და აუტსაიდერების შეფასებების 14%-ის შემთხვევაში ჯგუფის წევრთა შეხედულებები ერთმანეთთან თანხვე-

ცხრილი 1

ინსტრუმენტულ და ექსპრესიულ სფეროში ერთი და იგივე პიროვნების მიერ რეალიზებული ჯგუფური როლების (ლიდერი, რიგითი წევრი, აუტსაიდერი) პროცენტული მაჩვენებლები

| ინსტრუმენტული სფერო | ექსპრესიული სფერო |     |
|---------------------|-------------------|-----|
| ლიდერი              |                   | 8%  |
| რიგითი წევრი        |                   | 39% |
| აუტსაიდერი          |                   | 14% |

ცხრილი 2

ინსტრუმენტულ სფეროში ჯგუფის წევრთა მიერ რეალიზებული ჯგუფური როლების (ლიდერი, რიგითი წევრი, აუტსაიდერი) პროცენტული მაჩვენებლები ექსპრესიულ განზომილებაში

| ინსტრუმენტული სფერო | ექსპრესიული სფერო |     |
|---------------------|-------------------|-----|
| აუტსაიდერი          | რიგითი წევრი      | 18% |
| აუტსაიდერი          | ლიდერი            | 1%  |
| რიგითი წევრი        | აუტსაიდერი        | 4%  |
| რიგითი წევრი        | ლიდერი            | 7%  |
| ლიდერი              | აუტსაიდერი        | 1%  |
| ლიდერი              | რიგითი წევრი      | 8%  |

დრაში მოვიდა ჯგუფური საქმიანობის ორივე განზომილების მიხედვით.

რაც შეეხება აუტსაიდერებსა და ჯგუფის რიგით წევრებს, მათ მიერ ჯგუფის მხრიდან მიღებული შეფასებების მიხედვით შემდეგი სურათი მივიღეთ. კერძოდ, ინსტრუმენტული შეფასების მიხედვით დაბალი სტატუსის მქონე ჯგუფის წევრების, ანუ აუტსაიდერების 18%, ექსპრესიულ განზომილებაში რიგითი წევრების სიაში მოხვდა. მხოლოდ მათი ერთი პროცენტი გამოვიდა ექსპრესიული ლიდერის როლში. შეიძლება ითქვას, რომ ინსტრუმენტული სფეროს აუტსაიდერები არც ექსპრესიულ სფეროში გამოიყურებიან წარმატებულად.

ინსტრუმენტული, ანუ საქმიანი სფეროს რიგითი წევრების მხოლოდ ოთხი პროცენტი გამოვიდა ექსპრესიული აუტსაიდერის როლში და შვიდი პროცენტი ექსპრესიული ლიდერის როლში.

ინსტრუმენტული ლიდერების მოღვაწეობა კი ექსპრესიულ განზომილებაში ჯგუფის მხრიდან შემდეგნაირად შეფასდა. მათი ერთი პროცენტი არის ექსპრესიული აუტსაიდერი და რვა პროცენტი ჯგუფის რიგითი წევრი. აქედან გამომდინარე შეიძლება ითქვას, რომ საქმიანი ლიდერების მიმართ ჯგუფის მხრიდან ექსპრესიულ სფეროშიც არ შეიმჩნევა რაიმე ანტაგონიზმი, პირიქით ლიდერები ორივე განზომილების მიხედვით საკმაოდ მტკიცედ გამოიყურებიან (ცხრილი 2).

**ემოციური ინტელექტი.** ინსტრუმენტული სფეროს ლიდერის, აუტსაიდერისა და რიგითი წევრის პიროვნული ემოციური ინტელექტის, კომინიკაციური ემოციური ინტელექტის და ზოგადი ემოციური ინტელექტის საერთო მონაცემების საშუალო მაჩვენებლები წარმოდგენილია მე-2 ცხრილში. მიღებული შედეგები მოცემულია გრაფიკული სახითაც.

ინსტრუმენტული სფეროს ლიდერის, აუტსაიდერისა

და რიგითი წევრის, პიროვნული ემოციური ინტელექტის, კომინიკაციური ემოციური ინტელექტის და ზოგადი ემოციური ინტელექტის შორის განსხვავების სტატისტიკური სანდოობის შესამოწმებლად გამოყენებულ იქნა დისპერსიული ანალიზი.

ზემოთ მოცემული ცხრილის მონაცემებიდან ჩანს, რომ სტატისტიკური მნიშვნელობის განსხვავება ინსტრუმენტული სფეროს ლიდერის, აუტსაიდერისა და რიგითი წევრის, პიროვნულ ემოციურ ინტელექტს, კომუნიკაციურ ემოციურ ინტელექტსა და ზოგად ემოციურ ინტელექტს შორის არ დასტურდება.

ექსპრესიული სფეროს ლიდერის, აუტსაიდერისა და რიგითი წევრის პიროვნული ემოციური ინტელექტის, კომინიკაციური ემოციური ინტელექტის და ზოგადი ემოციური ინტელექტის საერთო მონაცემების საშუალო მაჩვენებლები წარმოდგენილია მე-3 ცხრილში. მიღებული შედეგები მოცემულია გრაფიკული სახითაც.

ექსპრესიული სფეროს ლიდერის, აუტსაიდერისა და რიგითი წევრის, პიროვნული ემოციური ინტელექტის, კომინიკაციური ემოციური ინტელექტის და ზოგადი ემოციური ინტელექტის შორის განსხვავების სტატისტიკური სანდოობის შესამოწმებლად გამოყენებულ იქნა დისპერსიული ანალიზი.

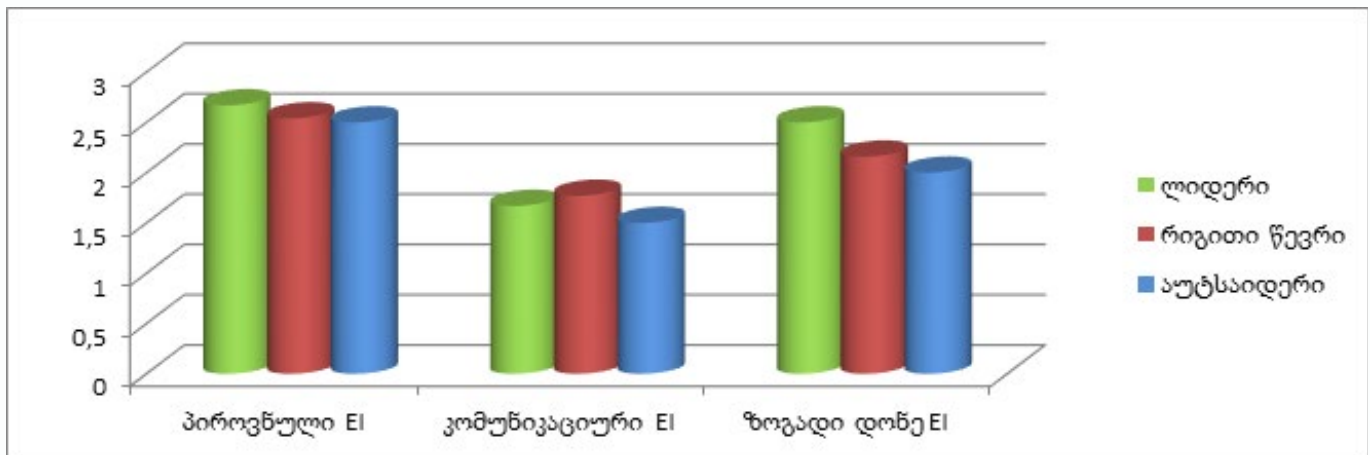
როგორც მე-6 ცხრილიდან ჩანს, სტატისტიკური მნიშვნელობის განსხვავება დადასტურდა ლიდერსა და ჯგუფის დანარჩენ წევრებს შორის, ექსპრესიულ სფეროში, კომუნიკაციური ემოციური ინტელექტის მიხედვით. სხვა სიტყვებით, შეიძლება ითქვას, რომ ექსპრესიული ლიდერის კომუნიკაციური ემოციური ინტელექტი, ჯგუფის სხვა წევრებისაგან განსხვავებით საკმაოდ მაღალია. ყველაზე დაბალი ემოციური ინტელექტი კი დადასტურდა აუტსაიდერებთან.

შესაბამისად, ჩვენმა ვარაუდმა იმის შესახებ, რომ

ცხრილი 3

1. ინსტრუმენტული სფეროს ლიდერის, აუტსაიდერისა და რიგითი წევრის, პიროვნული ემოციური ინტელექტის, კომუნიკაციური ემოციური ინტელექტის და ზოგადი ემოციური ინტელექტის საშუალო მაჩვენებლები

| ინსტრუმენტულისფერო |              |                  |               |
|--------------------|--------------|------------------|---------------|
|                    | პიროვნული EI | კომუნიკაციური EI | ზოგადიდონე EI |
| ლიდერი             | 2,67         | 1,67             | 2,5           |
| რიგითიწევრი        | 2,54         | 1,77             | 2,16          |
| აუტსაიდერი         | 2,5          | 1,5              | 2             |



ნახ. 1

ცხრილი 4

ინსტრუმენტული სფეროს ლიდერის, აუტსაიდერისა და რიგითი წევრის, პიროვნული ემოციური ინტელექტის, კომუნიკაციური ემოციური ინტელექტისა და ზოგადი ემოციური ინტელექტის შორის განსხვავების სტატისტიკური სანდოობის დისპერსიული ანალიზი

|                                             |              | კვადრატების<br>ჯამი | საშუალო<br>კვადრატი | F     | მნიშ. |
|---------------------------------------------|--------------|---------------------|---------------------|-------|-------|
| PEI - პიროვნული ემოციური ინტელექტი          | ჯგუფთაშორისი | 0,202               | 0,101               | 0,069 | 0,934 |
|                                             | შიდა ჯგუფური | 79,692              | 1,476               |       |       |
|                                             | ჯამი         | 79,895              |                     |       |       |
| CEI - კომუნიკაციური ემოციური ინტელექტი      | ჯგუფთაშორისი | 0,677               | ,338                | 0,293 | 0,747 |
|                                             | შიდა ჯგუფური | 65,923              | 1,157               |       |       |
|                                             | ჯამი         | 66,600              |                     |       |       |
| EI - ემოციური ინტელექტის საერთო მაჩვენებელი | ჯგუფთაშორისი | 0,955               | 0,478               | 0,534 | 0,589 |
|                                             | შიდა ჯგუფური | 48,308              | 0,895               |       |       |
|                                             | ჯამი         | 49,263              |                     |       |       |

ემოციურ ლიდერს აქვს უფრო მაღალი ემოციური ინტელექტი, ვიდრე საქმიანს და აუტსაიდერს – ყველაზე დაბალი ემოციური ინტელექტი, მიიღო ნაწილობრივი ემპირიული დადასტურება.

### დასკვნა

1. სტუდენტურ ჯგუფებში თვალში საცემია ლიდერობის როლური დიფერენციაცია, ანუ ინსტრუმენტული და ექსპრესიული ლიდერის როლი სხვადასხვა პირისგან რეალიზდება.

2. საქმიანი ანუ ინსტრუმენტული ლიდერების მიმართ, ჯგუფის მხრიდან, ექსპრესიულ სფეროშიც არ შეიმჩნევა რაიმე ანტაგონიზმი, პირიქით საქმიანი ლიდერი ექსპრესიულ სფეროშიც საკმაოდ მყარად გამოიყურება.

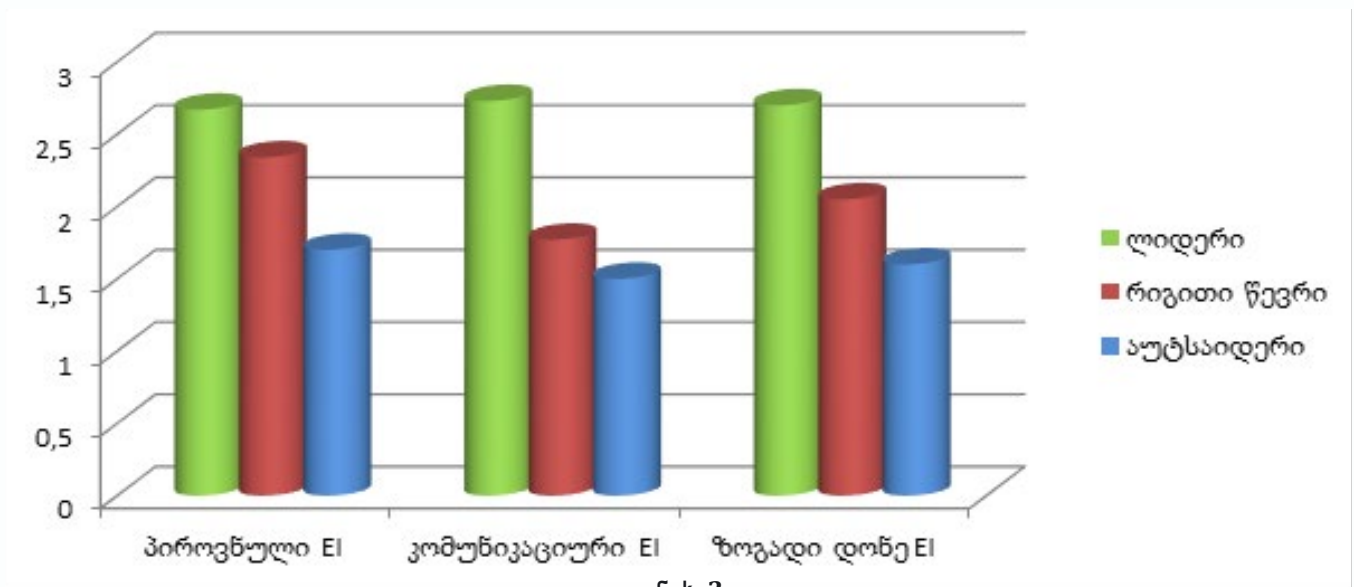
3. ემოციური ანუ ექსპრესიული ლიდერის ემოციური ინტელექტი უფრო მაღალია, ვიდრე საქმიანის, ანუ ინსტრუმენტული ლიდერისა.

4. ჯგუფური საქმიანობის ინსტრუმენტულ და ექსპრესიულ სფეროში აუტსაიდერის ემოციური ინტელექტი ყველაზე დაბალია.

ცხრილი 5

ექსპრესიული სფეროს ლიდერის, აუტსაიდერისა და რიგითი წევრის, პიროვნული ემოციური ინტელექტის, კომუნიკაციური ემოციური ინტელექტის და ზოგადი ემოციური ინტელექტის საშუალო მაჩვენებლები

| ექსპრესიულისფერო |              |                  |               |
|------------------|--------------|------------------|---------------|
|                  | პიროვნული EI | კომუნიკაციური EI | ზოგადიდონე EI |
| ლიდერი           | 2,67         | 2,73             | 2,7           |
| რიგითიწევრი      | 2,34         | 1,77             | 2,05          |
| აუტსაიდერი       | 1,7          | 1,5              | 1,6           |



ცხრილი 6

ექსპრესიული სფეროს ლიდერის, აუტსაიდერისა და რიგითი წევრის, პიროვნულ ემოციურ ინტელექტს, კომუნიკაციურ ემოციურ ინტელექტისა და ზოგად ემოციურ ინტელექტს შორის განსხვავების სტატისტიკური სანდოობის დისპერსიული ანალიზი

|                                             |              | კვადრატების ჯამი | საშუალო კვადრატი | F     | მნიშ. |
|---------------------------------------------|--------------|------------------|------------------|-------|-------|
| PEI - პიროვნული ემოციური ინტელექტი          | ჯგუფთაშორისი | 8,752            | 4,376            | 3,321 | 0,044 |
|                                             | შიდა ჯგუფური | 71,143           | 1,317            |       |       |
|                                             | ჯამი         | 79,895           |                  |       |       |
| CEI - კომუნიკაციური ემოციური ინტელექტი      | ჯგუფთაშორისი | 6,600            | 3,300            | 3,135 | 0,05  |
|                                             | შიდა ჯგუფური | 60,000           | 1,053            |       |       |
|                                             | ჯამი         | 66,600           |                  |       |       |
| EI - ემოციური ინტელექტის საერთო მაჩვენებელი | ჯგუფთაშორისი | 3,620            | 1,810            | 2,142 | 0,127 |
|                                             | შიდა ჯგუფური | 45,643           | ,845             |       |       |
|                                             | ჯამი         | 49,263           |                  |       |       |

### გამოყენებული ლიტერატურა:

1. ჩარკვიანი დ. ფსიქოლოგია ინდუსტრიულ ორგანიზაციებში. თბ. 2001. სულ 270 გვ. თავი 6- ლიდერობის პროცესი;
2. К. Копалиани. Ролевая дифференциация лидерство в юношеских спортивных командах. КАВКАЗОВАДЕНИИ №3. 2003;

3. Кричевский Р. Л., Дубовская Е. М. 82 Социальная психология малой группы: Учебное пособие для вузов. — М.: Аспект Пресс, 2001.— 318 с.;
4. Л. Н. Собчик. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики. СПб.: Речь, 2005;
5. Беляев С.А. Разработка и стандартизация методики «уровень эмоционального интеллекта»// Психологический журнал – 2009 №2.